
Nacionalismus a politika ve východní Evropě

Ernest Gellner

Nacionalismus ve východní Evropě prošel pěti fázemi:

1. fáze

Na Vídeňském kongresu v roce 1815 byla celá východní Evropa rozdělena mezi tři říše. Někdejší malé státečky, pozůstatky středověké rozříštěnosti, byly absorbovány do tří velkých celků. Politickým kartografům se tím velmi zjednodušil život: napříště při své práci vystačili jen se třemi barvami.

Tyto tři říše byly do značné míry lhostejné vůči národnímu principu. Každá z nich byla založena na dynastii a na identifikaci s některým náboženstvím: sunitským islámem, protireformačním katolicismem a pravoslavným křesťanstvím. Víra a dynastie byly považovány za přirozené, adekvátní a náležité základy politického řádu. Každá z těchto tří říší byla etnicky velmi různorodá, ale prakticky nikdo to nepovažoval za překážku jejich politické životaschopnosti. Mnohé z kulturně i jazykově odlišných protoetnických skupin si samy sebe sotva uvědomovaly jako etnické skupiny. Například jestliže se v Sarajevu někomu říkalo „Turek“, neznamenalo to, že mluvil turecky nebo že vůbec znal turecký jazyk, ani že jeho předkové přišli ze Střední Asie přes Anatolii. Prostě to znamenalo, že byl muslim, a to bylo naprosto slučitelné s jeho slovanskou mluvou i domorodým původem. Naproti tomu dnes si sama komunita, která je ve skutečnosti etnickou skupinou, definovanou společným slovansko-muslimským kulturním prostředím (kterou už ale nespojuje příslušnost k víře), říká Muslimové. Tento výraz je uznáván jako přijatelná kategorie pro oficiální účely, jako je například sčítání lidu. Tak jako „gentleman“ nebyl jen člověk, který znal řečtinu a latinu, ale i ten, kdo tyto jazyky třeba zapomněl, tak i takový „Muslim“ už není někdo, kdo věří, že „není boha kromě Boha a Mohamed je jeho prorok“, ale někdo, kdo přinejmenším ztratil tuto víru. Je ironií, že v době, kdy náboženství mělo skutečně sociální význam, byl používán etnický výraz pro označení komunity věřících, kdežto dnes, kdy jde o etnicitu, se používá náboženský termín k označování etnické komunity.

Mnohé skupiny měly základ spíše v sociální struktuře než v území. Byly spojeny spíše s určitými charakteristickými sociálními a ekonomickými funkcemi než s nějakou částí země. Takové kulturní skupiny, spjaté s určitým územím, byly s ním spojeny v neuvěřitelně spletené směsici, nikoli v nějakých kompaktnějších blocích. Příznačné je, že když se v roce 1815 evropská vladařská sešla ve Vídni a změnili její reálnou politickou mapu bez sebevětšího zřetele na etnické aspekty, bylo to pokládáno za zcela normální. Žádná vlna protestů se v Evropě nezvedla. Posvátné právo Ruritánů na sebeurčení (Ruritánie – smyšlené středoevropské království z romantického románu Anthonyho Hopa Zajatec na Zendě – pozn. překl.), na jejich vlastní kulturní domov a politickou sřechu bylo ignorováno, aniž by to vzbudilo nějakou větší nevoli Ruritánů či kohokoli jiného. Většina Ruritánů to ani nezaznamenala a sotva nějak pocífovala své ruritánství.

2. fáze

To všechno se mělo zanedlouho změnit. Devatenácté století se záhy stalo stoletím národního irendentizmu. Národní princip vyhlašující, že legitimním základem státu je národ, získával stále více zanícených a oddaných stoupenců. Ve východní Evropě byli víceméně úspěšní Maďaři, Poláci nikoli. Rozličné balkánské etnicity využily slabosti Osmanské říše a zajistily si různý stupeň nezávislosti. Ve střední Evropě dosáhli sjednocení Italové a Němci.

Proč taková změna? Proč to, co se v roce 1815 zdálo přijatelné a dokonce přirozené, ztratilo během století oprávněnost? Z hlediska národního přístupu je odpověď prostá: národy nebyly mrtvé, pouze dřímaly. Za jejich probuzení vděčíme buditelům, vzdělavcům dychtivým vzkřísit jejich starobylou politickou a kulturní slávu, nebo alternativně kodifikovat jazyky a kultury „historicky nedoložených“, legendárních národů, které se dříve nemohly honosit ani státem, ani dvorním písemnictvím. Posledně jmenované národy mohly být ošizeny o dávnou slávu, ale buditelé byli ochotni ji vymyslet nebo najít nové slavné stránky. Buditelé pracovali tak přičinlivě, až národy v roli Spící krasavice nakonec vášnivě odpověděly na jejich políbení. A po úplném probuzení se začaly domáhat svých legitimních práv. Ve světle Hegelova postřehu, že národy vstupují do dějin až tehdy, když získají vlastní stát, naléhavě se dožadovaly svého místa na historické scéně. A pokud se jim upíralo – a přirozeně staří držitelé moci neabdikovali na pouhé požádání –, často sahaly po zbraních.

Ti, kteří nijak nesympatizují s novou nacionální politikou, ji často akceptují ve vlastní představě a pouze převracejí hodnoty, aniž by měnili podobu. Nejrozšířenější teorií nacionalizmu je – jak se domnívám – ta, již nejde tolik o opětné probuzení kultur, ale o opětné probuzení atavických instinktů „Blut und Boden“ v lidském nitru. Stále latentní, ale náboženskou vírou nebo jinými faktory dlouho potlačovaná vize uvolnění pout umožnila stěží zadržované stvůře znovu se vynořit. Osvícenské ideály rozumu a bratrství, nebo jejich spíše vnějškové, instrumentální aplikace na tržní „Gesellschaft“ (společnost) byly příliš abstraktní, příliš bezkrevné, příliš intelektuální, než aby mohly soupeřit s libidinózními a nezkrotnými temnými božstvy. Tuto představu člověka velmi podporovala silně romantická literatura devatenáctého století, a tak jistým způsobem poznamenávala její politické důsledky. Tento přístup ještě posiloval darwinismus, který konečkonců učí, že člověk pochází z nižších tvorů. Z toho zdánlivě vyplývalo, že od člověka nelze čekat příliš ušlechtilé, především rozumné, normální politické chování. Realistická politika se musí přizpůsobovat své klientele, a je-li společnost ve skutečnosti stádem, měli bychom lépe přizpůsobit systém jejího ovládnutí a její symbolizmus této skutečnosti.

Někteří kritici nacionalizmu (například Elie Kedourie) zastávali svérázné stanovisko: nacionalizmus byl zplozen evropskou ideologií, deformující do té doby zcela zdravé politické systémy. Marxisté přijali jiný výklad: nacionalizmus byl zchytralým, často záměrným odvracením pozornosti lidí od reálného latentního konfliktu mezi třídami, matěm myslí v zájmu vládnoucích tříd, které mají pádné důvody bát se třídního uvědomění a mohou hodně získat podporou falešného nacionálního vědomí.

Žádná z těchto teorií se mi nezdá přijatelná. Člověk devatenáctého a dvacátého století není nikterak přístupnější „volání krve“ než jeho předek; lépe živený, pohodlnější, usudlejší a vyrovnanější ve svém denním životě (tráveném prací v úřadě, nebo obsluhou nějakého stroje, nikoli v boji s přírodou) by měl být dokonce méně náchylný k atavismu než jeho méně vzdělaný, méně urbanizovaný, méně domestikovaný předek. Pokud jde o ideologii, velmi pochybuji o tom, že má takovou moc, aby mohla změnit politické i morální klima. A je velmi těžké vysvětlit trvale a opětně se projevující převahu národního vědomí nad třídním vědomím prostě jako výsledek nějaké úžasné zchytralosti ze strany vládců. Ti jinak nemají tak udivující kontrolu nad jim poddaným lidským materiálem.

Co tedy pak? Přitažlivost národního principu – jedna kultura, jeden stát – mi připadá jako nutný důsledek nového socioekonomického řádu, nastupujícího souběžně s industrializmem, ba dokonce s jeho dopředu vrhaným stínem. Agrární společnost má složitou a dosti ustálenou strukturu. Její kultura – způsoby mluvy, oblékání, spotřeba, rituály atd. – vůbec není v jejím rámci odpovídajícím politickým principem. Jejím charakteristickými politickými jednotkami jsou buď místní komunity, které zřídka kdy žijí jen vlastní kulturou (zpravidla ji sdílíjí s jinými podobnými komunitami), anebo říše, které daleko přesahují hranice nějaké jedné kultury. Ty první nemají sklon ani prostředky k rozšiřování hranic své kultury. Ty druhé pak nemají žádný motiv pro jejich udržování (mají zájem na výnosnosti a poslušnosti těchto subjektů, ne na jejich folkloru).

To všechno se mění s nástupem moderní doby a industrializumu. Dosti ustálená, ale složitá struktura je nahrazována mobilní, anonymní masovou společností. V takové společnosti přestává být práce jako činnost fyzickou a stává se sémantickou, „prací“ se stává i manipulace s lidmi, s informacemi, nikoli jen s věcmi.

Práce nyní předpokládá schopnost komunikovat nonkontextuálním způsobem s anonymními cizími lidmi. Předpokládá tudíž formální výchovu, která jako jediná může poskytnout gramotnost a jiné potřebné dovednosti. Život a práce se také stávají dlouhým sledem kontaktů s idiomem politické jednotky, v níž člověk žije. K dosažení plné občanské přináležitosti s ní se člověk musí buď asimilovat do převládající vyspělé kultury, anebo změnit politické hranice tak, aby se jeho vlastní kultura mohla stát určující v nově vznikající jednotce.

Evropané devatenáctého a dvacátého století uplatňovali obě tyto strategie, někdy v posloupnosti. Všimněme si, že industriální společnost je vůbec první společností, v níž formalizovaná, kodifikovaná, výchovou přenášená, nonkontextuální kultura přestává být privilegiem a znakem dokonalosti lidí znalých písma a stává se způsobem života prostupujícím celou společnost. Politické jednotky (útvary) přestávají být protektory víry a stávají se protektory kultury. To (nikoli atavismus nebo zchytralost ideologií či vládců) je tajemstvím nové síly nacionalismu. Vyspělá kultura tu má význam, životní význam pro každého. Reálná občanská přináležitost již nezávisí na přistoupení k ritům obce nebo jejich dílčích jednotek, ale na osvojení vyspělé (tj. kodifikované, na vlastním písemnictví založené a výchovou přenášené) kultury definující etnicitu a na akceptovatelnosti této kultury, která má a uplatňuje – řečeno stereotypně – jisté požadavky na příslušnost k ní.

3. fáze

V roce 1918 nacionalismus triumfoval. Tři religiózně konfesní říše, které si v roce 1815 „rozporcovaly“ východní Evropu, ležely v prachu. Jedna z nich, carská říše, byla – pravda – krátce nato opět vzkříšena pod novým politickým a ideologickým vedením, ale pro tuto chvíli ponechme tento atypický směr vývoje stranou. Na území dalších dvou bývalých říší z vítězil nacionalismus, ovšem bylo to tak trochu Pyrrhovo vítězství. Nové útvary se dovolávaly národa jako základu své legitimacy, ale byly zatíženy etnickou různorodostí a z toho plynoucími konflikty stejně jako jejich dřívější říše. To bylo dáno komplikovaností etnické mapy. Trampoty nástupnických států byly v jistých ohledech horší: tyto státy byly menší, a tudíž slabší, a jejich menšiny zahrnovaly mnoho příslušníků dříve dominantních kulturních skupin, lidí, kteří mluvili jazykem bývalého imperiálního centra a v podstatě sdíleli jeho kulturu. Ti se neradovali ze své čerstvé degradace a přitom mohli počítat s podporou svých jazykových či kulturních soukmenovců za hranicemi.

Kombinace slabosti, fragmentace a etnického pnutí předznamenala zkázu nástupnických států. Hitler je smetl jako kuželky. Některé kladly odpor, některé odporovaly jen formálně a některé neodporovaly vůbec. A v rychlosti jejich podmanění byl jen relativně malý rozdíl.

4. fáze

Během čtyřicátých let byla etnicky složitá struktura východní Evropy na mnoha místech značně zjednodušena, nejdříve přičiněním Hitlera a pak Stalina. Někdejší metoda tiché asimilace, která do jisté míry vedla k určité etnické homogenizaci, byla časem rozšířena o metody brutálnější, jakou byla řecko-turecká výměna populace po první světové válce na počátku dvacátých let, ale byla to až čtyřicátá léta, která se v pravém slova smyslu stala obdobím hromadného etnického vyvražďování a vyhánění. V důsledku toho se některé dříve národnostněpluralitní společnosti staly nesrovnatelně homogennějšími: Polsko, české země, Bělorusko. Jiné tolik „nevytěžily“ z Hitlerových a Stalinových zločinů, a proto v nich hlodají dál etnická napětí.

5. fáze

Pátá fáze, pokud jde o východní Evropu, není historickou skutečností. Je to spíše druh naděje, toužebného přání, ale existují jisté důvody alespoň věřit v možnost jeho naplnění, důvody věcné i teoretické. Pátá fáze, jestliže nastane, nebo pokud se již začíná projevovat, má řadu příznivých charakteristik. Vyznačuje se větší a lépe rozptýlenou hojností pokročilejšího industrializmu. To znamená, že nepřátelská nevráživost mezi kulturně odlišnými skupinami se již tolik nejtíží žárliivou závistivostí a ponižující chudobou, zřetelně a vědomě spojovanou s etnickým státem a považovanou za „zaostalost“. Pokročilejší industrializmus kromě toho účinněji modifikuje profesní strukturu a standardizuje kultury, takže jejich vzájemné odlišnosti se stávají, alespoň do jisté míry, spíše jen fonetickými než sémantickými: konají stejné věci a mají stejné představy, i když používají odlišných slov. Teze o standardizaci zdaleka neplatí v plné míře a v mnohém ohledu je i sporná (pohledme na průmyslové země Dálného východu). Ale to všechno, co vstřebávají společnosti, které mají do jisté míry stejné prostředí a byly dlouhou dobu sousedy, má něco do sebe. Ekonomická i kulturní konvergence společně zmenšují etnická nepřátelství: pozdně industriální člověk, tak jako jeho bezprostřední předchůdce (člověk raně industriální) stále nachází svou identitu v literární kultuře spíše než v něčem jiném, ale jeho literární kultura se již tak mnoho neliší od kultury jeho etnického souseda. Především pak, jakkoli stále ještě existují určité kulturní odlišnosti, už je tolik nepodepírá skutečnost, že lidé na té či oné straně etnické hranice mohou být v dosti odlišném stadiu seznamování s industriální civilizací. (K něčemu takovému stále ještě dochází ve vztahu mezi pokročilou hostitelskou kulturou a „gastarbeitry“, a to samozřejmě vyostřuje nebo zapříčiňuje napětí mezi hostiteli a migranty.)

K tomuto relativně příznivému stavu se alespoň přibližují celé oblasti západní Evropy, nepočítaje takové výjimky, jako je Ulster či Baskicko. V současné době je nesnadné si představit válku mezi západoevropskými zeměmi o nějaké sporné území. Lze si však představit takový stav, který by bylo možné charakterizovat jako federalizaci a kantonalizaci. Pokud je ta která vyspělejší kultura obdařena vlastní domovskou základnou, zabezpečující její trvání, nevyžaduje již ani plnou samostatnost, ani konvergenci etnických a politických hranic. Je to rozhodně žádoucí vyústění vývoje, který v podmínkách industrializmu transformoval vztah mezi kulturou a státní mocí. Po bouři nastává relativní klid.

Tolik o relativně abstraktním modelu evoluce etnicko-politických souvislostí mezi rokem 1815 a současností. V tomto ohledu je nutné ovšem poukázat na důležitou skutečnost doposud v této argumentaci ignorovanou, a to hlavně proto, že nijak nevyplývá z premis, na nichž byl daný model založen. V roce 1815 si východní Evropu rozdělily mezi sebou tři říše. Dvě z nich (nebo spíše území, která zaujímaly, a obyvatelstvo, které ovládaly) sledovaly trajektorii specifikovanou v mé argumentaci, ta třetí nikoli.

Carské Rusko se samozřejmě zhroutilo a rozložilo. V moderním světě se jeho ideologické pojivo ukázalo stejně nepevné jako to, které stmelovalo jeho rivaly – Osmanskou a Habsburskou říši. Na ruských chrámech se tyčívá pravoslavný kříž s půlměsícem u paty. Tento symbol byl někdy vykládán jako znamení vítězství pravoslavného křesťanství nad islámem. Ale když mnohé z těchto chrámů byly za bolševiků likvidovány, nebýval ušetřen ani kříž, ani půlměsíc.

Carské Rusko vystřídala nová sekulární ideokracie s tvrdě předepsanou překypující vírou. Ačkoli „všechna Ruska“ prošla první i druhou fází, třetí fáze se zde nerozvinula: Kavkaz byl počátkem dvacátých let znovu dobyt Rudou armádou, Sřední Asie zpacifikována a basmačské gerily zlikvidovány do třicátých let, Pobaltí znovu ovládnuto v roce 1940 a v letech 1944–1945 a velká část východní Evropy, hodně daleko za linií vůbec kdy kontrolovanou cary, byla převzata pod efektivní nepřímou vládu.

Nová sekulární ideokracie měla dosti sil k potlačování iredentistického nacionalizmu, pokud si udržovala sebedůvěru a odhodlání používat všech prostředků nutných k udržení kontroly. Po roce 1985 se ze ztráty víry v ekonomické metody komunizmu zrodila perestrojka a upuštění od používání brutální síly bylo zčásti složkou receptu pro kýžené ekonomické

oživení a zčásti cenou za zachování přízně Západu, což bylo pro nový experiment podstatné. To znamenalo konec vyslovené represe, i když se ještě příležitostně používaly donucovací prostředky, ale jen zdráhavě, a to při vyprovokování, a s politickou zdrženlivostí.

Jak tato nová pravidla hry ovlivnila etnickou situaci? Takovou otázku lze položit, ale nelze na ni ještě odpovédět. Projevují se zde tendence směřující ke každé z oněch fází, které tato část Evropy za komunizmu minula. Jsou to fáze etnického iredentizmu, fáze vražedného násilí i fáze určitého usilování o ono finální a pokojnější řešení, federálně-kantonnální společný dům, který skončuje s vražedností a brutalitou předposlední fáze.

Dějiny se celkem vzato neopakují. Marx sice řekl, že se opakují v tom smyslu, že to, co bylo jednou tragédií, vrací se podruhé jako fraška. Není však radno na tento aforismus příliš spoléhat. Není vůbec žádná záruka, že to, co bylo jednou tragédií, nebude skutečnou tragédií i podruhé. Přáním lidí dobré vůle a zdravého rozumu je vyhnout se opakování genocidy a násilné transplantace. Každá krajní aplikace národního principu, požadující konvergenci etnických a politických hranic, by nepochybně zahrnovala takovýto barbarismus. Etnické struktury mnoha částí bývalého Sovětského svazu svou složitostí dokládají, že neexistuje žádný racionálně přímočarý způsob realizace tohoto principu. Jeho aplikace musí být modifikována a prováděna mnoha kompromisy.

Politické znovuzrovnání etnické identity se tedy uskutečňuje v nových, naprosto originálních a historicky bezprecedentních poměrech. Občanská společnost byla rozbita a atomizována bolševickým centralizmem, roztavením veškeré hierarchie a organizace společenského uspořádání – politického, ekonomického, ideologického – v jediné nomenklatuře jako v unikátní pyramidě. Je pravda, že při namáhavé obnově občanské společnosti se brzy ukázalo, že etnická sdružení mohou být obnovována daleko rychleji a efektivněji než kterákoli jiná. Nové politické strany mají tendenci být relativně malými kluby intelektuálů, zatímco „národní fronty“ rychle zapouštějí reálné a trvalé kořeny.

Leckoho by to mohlo vést k očekávání, že nyní bude nacionalismus dokonce silnější než v minulosti. Dříve měla nacionalistická hnutí nenacionalistické rivaly, často dosti respektabilní. Nacionalismus nebyl kamufláží scestných třídních zájmů, jak tvrdili marxisté, ale také nebyl tak docela všemocný. Asociační principy, které mu konkurovaly, byly taktéž účinné. Přitom nemůže být pochyby o tom, že existuje opravdová touha po občanské společnosti, po pluralizmu, po odstranění jakéhokoli politického, ideologického i ekonomického monopolu a především důsledků onoho tragického spojení tří forem centralizmu. To je ono nové prostředí, v němž etnické a jiné politické revindikace pozbývají síly. Můžeme specifikovat faktory, vstupující do hry, její výsledek však předpovédět nemůžeme.

Poznámka: Stat' je přeložena z New Left Review, č. 189, září/říjen 1991.